

**Н. Н. НИКИТЕНКО. РУСЬ И ВИЗАНТИЯ В
МОНУМЕНТАЛЬНОМ КОМПЛЕКСЕ СОФИИ КИЕВСКОЙ.
ИСТОРИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМАТИКА. КИЕВ: ІНСТИТУТ
УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ, 1999. 292 с. + 25 ил.**

Київський Софійський собор – одна з найвизначніших пам'яток релігійної культури східного християнства – несподівано мало привертав увагу дослідників: нині можна вказати лише декілька публікацій, які ставлять ширшу проблематику вивчення унікальної пам'ятки чи торкаються окремих, вужчих її аспектів. На цьому тлі скромно видане (все ще "важкі часи") дослідження Надії Нікітенко за широтою охопленої проблеми не має аналогів. Книга підводить підсумок багаторічної праці Авторки, відображеної у численних статтях, і, попри це, фіксує черговий етап студій. Малочисельність, скупість та плутаність писемних джерел істотно ускладнюють дослідження, нерідко обмежуючи можливість всебічного обґрунтування пропонованих висновків. Тому Авторка, здебільшого, не подає остаточних висновків, акцентуючи насамперед на окресленні всієї широти можливих аспектів дослідження. При цьому ряд конкретних наукових проблем їй вдалося з'ясувати цілком переконливо.

Серед таких насамперед слід вказати блискуче з'ясоване походження світського фрескового циклу сходових кліток. Не дивлячись на фрагментарність обох його частин, виконаних у вежах південної та північної сторін фасаду, якими в давнину на хори піднімалися чоловіча та жіноча половини княжої родини, Авторка зуміла переконливо ідентифікувати унікальний для світового мистецтва "цикл Володимира й Анни". Він відображає перебіг посольства київського князя до Константинополя, а конкретною темою послужили церемонії при імператорському дворі, пов'язані з одруженням принцеси Анни з Володимиром Великим. Ця частина дослідження переконливо демонструє переваги традиційного джерелознавчого методу й робить істотний внесок з висновками, як видається, остаточного характеру стосовно унікального елементу оздоблення собору¹. Заслугу Авторки слід підкреслити особливо, оскільки відкриття лежало "на поверхні" – варто було звернутися до загальновідомих джерел. Зроблене в конкретному розглядуваному випадку, цілком очевидно, не зводиться тільки до ідентифікації ряду сюжетів, які займають загалом скромне місце в ансамблі оздоблення храму. Зазначений історичний цикл дає окремі відомості для глибшого осмислення цієї події. Щодо його датування, то запропонований у розглядуваній монографії погляд, нібито він міг бути виконаний лише з ініціативи Володимира, вимагає докладнішого обґрунтування. Сама тема цілком відповідає політиці його "намістника" (митрополит Іларіон) Ярослава Мудрого як продовжувача свого батька. Унікальна серед збережених пам'яток

¹ У цьому зв'язку дивує, що Олексій Толочко в ролі рецензента не вважав за потрібне бодай згадати це відкриття. Див.: Толочко О. Два світи, два способи дискурсу. Н. Н. Нікітенко. Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской. Историческая проблематика. К.: Інститут української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ, 1999; С. О. Висоцький. Київська писемна школа X–XII ст. (До історії української писемності). Київ–Львів–Нью-Йорк: Видавництво М. П. Коць, 1998 // Український гуманітарний огляд. Київ, 1999. Вип. 1. С. 137–145.

середньовічного мистецтва розбудована світська тематика вказує на маловідомі аспекти давньої мистецької культури й наголошує на самотніх сторонах місцевої традиції за умов творення власного варіанту релігійної мистецької культури східнохристиянського кола при використанні візантійських здобутків із залученням запрошених з Візантії майстрів.

Цикл Володимира та Анни виразно перегукується з наступним унікальним елементом малярського оздоблення собору – груповим портретом княжої родини в західній частині центральної нави, навпроти головного вівтаря. Як тематика, так і розміщення портрету аналогів не мають: у мистецькій культурі візантійського кола зображення родини правителя відомі лише від XIII ст. Інтерес до фрески посилює її тематична репліка у вихідній мініатюрі “Ізборника” князя Святослава Ярославича 1073 р., яка вказує на ширше значення відповідної теми та її істотну роль у старокиївській елітарній мистецькій культурі (на жаль, це ширше значення софійського групового портрету в дослідженні Авторка не врахувала). Збереглися лише крайні елементи зображення, натомість безслідно втрачено центральну частину композиції, переконливої реконструкції якої запропонувати досі не вдалося. Голландський маляр Абрахам ван Вестервель (Вестерфельд) у зарисовці 1651 р. подав тут одну стоячу фронтальну фігуру, яку дослідники схильні визначати як постать святого Володимира Великого часів митрополита Петра Могили. Погляди самої Авторки схиляються до зображення участі княжої родини в церемонії першого освячення собору 1011 р.² За нею, в центрі, мала б знаходитися процесія духовенства, однак це відсувало б на дальший план княжу родину. Як видається, прийнятий у розглядуваній публікації погляд щодо можливості існування в центрі стіни під хорами мармурової панелі не є переконливим. Аналізуючи фреску, Авторка на підставі докладного розгляду костюмів запропонувала персональні ідентифікації частини постатей, вдаючись до окремих малознаних фактів історії родини святого Володимира Великого. Однак ця атрибуція хоч і пропонує ряд тонких спостережень та міркувань, даючи нові підходи до проблеми походження софійського групового портрету, все ж не настільки переконлива, як побудована на конкретних свідченнях писемних джерел інтерпретація історичного циклу Володимира та Анни. Тому справжнє відкриття цієї унікальної фрески, мабуть, ще попереду.

Серед завдань, з якими Авторка справилася цілком успішно, слід згадати також ідентифікацію цілого ряду однофігурних зображень святих на стінах собору. Вона демонструє успіх того ж методу, який застосовано при інтерпретації історичного циклу, тільки тут, поряд зі свідченнями писемних джерел, використано також іконографічні аналогії у спадщині малярства візантійського кола. Оскільки обов'язкові для східнохристиянської релігійної іконографії написи в переважній більшості випадків не збереглися, такий метод дає єдину нагоду ідентифікувати окремі постаті з довгого ряду анонімних персонажів софійського ансамблю.

Найскладнішою проблемою, яка стояла перед Авторкою, безперечно, було питання про датування собору. У фаховій літературі загалом існує два погляди, опертих виключно на свідчення писемних джерел, винятково неодностайних і

² Вперше цей погляд викладено: *Никитенко Н. Н.* Княжеский групповой портрет в Софии Киевской и время создания собора // Памятники культуры: Новые открытия. Ежегодник 1986. Ленинград, 1987. С. 237–244.

плутаних. Взята з літописної похвали Ярослава Мудрого, найпопулярніша серед дослідників дата "1037 р.", всупереч чималій традиції, конкретною датою ніяк не може бути визнана. Зіставлення відповідних відомостей переконує, що до нас не дійшло прямих даних про спорудження собору – поза всяким сумнівом – одну з центральних подій київської історії першої половини XI ст. Подавані в писемних джерелах дати, здебільшого, взаємно виключають одна одну, тому в спробах з'ясувати походження собору дослідники вдаються до ширшого культурно-історичного контексту. Серед джерел у новітній літературі істотне місце посідає "Слово про закон і благодать" митрополита Іларіона. Авторка висунула ряд нових міркувань щодо його інтерпретації у контексті проблеми походження собору. Микола Розов свого часу звернув увагу на те, що в основі пам'ятки лежать два біблійські тексти, що використовуються на літургії Благовіщення та Великодня. Нав'язуючи до цього висновку, Н. Нікітенко запропонувала погляд, згідно з яким текст міг бути написаний лише з нагоди співпадіння обох свят, що давало цілком точну дату – 1022 р. Сам по собі запропонований ряд висновків виглядає досить переконливим, якщо заздалегідь прийняти як вповні очевидний його вихідний момент. Запропонована версія вважає за цілком очевидний факт те, що "Слово" укладене не лише на зазначені євангельські тексти, але й для виголошення у той день, коли вони читаються на літургії. Однак цей висновок заснований виключно на буквальному сприйнятті відповідних євангельських віршів, хоч крім нього, вони, цілком очевидно, мають і ширший контекст. Правомірність використання відповідних текстів у "Слові" лише в прямому їх значенні в запропонованій версії фактично прийнята без всебічного обґрунтування. Річ не лише в тім, що введена в такий спосіб рання дата укладення "Слова" не відповідає загальноприйнятому досі поглядові на особу та діяльність митрополита Іларіона, виробленому за скупими літописними свідченнями. Її, як видається, заперечують окремі факти з тексту самої пам'ятки, на які дослідники досі не звернули належної уваги. А між тим вони цілком конкретні й однозначно піддаються локалізації в часі. Повз увагу вчених пройшло те, що, звертаючись до святого Володимира Великого й описуючи продовження започаткованого його зусиллями поширення християнства, Іларіон говорить: "виждь вьноуку твоа и правнуку. како живжть. како храними соут гдемь. како блговѣрїе держать по прѣданїю твоємѹ. како в стѣа цркви частать. како слават ха како покланаютса имени его"³. Згадка про правнуків святого Володимира Великого, скоріше, заперечує запропоноване датування "Слова" 1022 р., оскільки літопис фіксує дітей Ярослава Мудрого досить пізно. Найстарший його син – Володимир – народився тільки 1020 р., а його старший син Ростислав – перший правнук святого Володимира Великого – тільки 1038 р.; вписані до літопису дати народження наступних правнуків – вже тільки 1050–1053 рр. Малоімовірно, щоби зазначена згадка стосувалася вірогідного потомства Володимира неярославової лінії – таку можливість навряд чи вдасться узгодити з цілком очевидним призначенням „Слова“ як панегирика Ярослава. На пізніший час, як видається, вказує також згадка "манастыреве на горах сташа"⁴. Про очевидне зростання їх кількості можна аргументовано говорити лише із заснуванням

³ Молдаван А. М. "Слово о законе и благодати" Илариона. Киев, 1984. С. 98.

⁴ Там же. С. 93.

патрональних монастирів Ярослава Мудрого – Георгіївського та Ірининського. Хоч відповідні дати не відомі, немає підстав відносити їх до самого початку перебування князя на київському столі. Інакше неминуче складається ситуація, коли мало не вся його діяльність вміщується у короткий період його утвердження на київському престолі. Зрештою, щодо хронології Софійського собору, то не можна не вірити митрополиту Іларіону. Він цілком виразно говорить про Десятинну церкву як фундацію Володимира: "юже създа на правовѣрнѣи основѣ. иде же моужьственное твое тѣло лежит"⁵. Софійський собор, здається, так само однозначно віддає Ярославу. Відповідне визнання включено до складу звернення до хрестителя Русі: "добрѣ сѣло послухъ снѣ твои георгѣи его же сътвори гѣ намѣстника по тебѣ твоему влѣдѣствоу не роушаща твоихъ оуставѣ. но оутверждающа. ни оумалающа твоему блговѣрѣю положенѣ. но паче прилагающа. не казаща но оучинающа. иже недокончанаа твоя накончаваа акы соломонѣ двѣдоу. иже домъ бжѣи великъ стыи въ прѣмѣдрости създа на стость и оукрашенѣ градоу твоему"⁶. У літературі за Д. В. Айналовим, як правило, акцентується на Іларіоновому порівнянні старозавітних царів Давида й Соломона з Володимиром і Ярославом, у якому вбачається аргумент на користь продовження розпочатого за святого Володимира Великого будівництва головного собору держави при його наступникові (Авторка так само приймає цей погляд). Однак тут, скоріше, випадає шукати ширше значення й бачити ствердження ролі Ярослава як продовжувача справи Володимира загалом. Зрештою, наведений фрагмент звернення прямо стверджує, що Софійський собор "створив" Ярослав "на стость и оукрашенѣ градоу твоему" – тобто, Києву як місту Володимира. Попри об'єктивну можливість такої інтерпретації, до її прийняття схиляє загальновідомий історичний контекст утвердження Ярослава на київському столі, не позбавлений елементів нелегітимного, з огляду усталеної звичаєвої практики. Мабуть, тут, як і при інтерпретації євангельських текстів, відкинутий ширший контекст має не лише законне, але й, видається, – переважне право на існування. Зрозуміло, текст Іларіона – не хроніка, тому, навіть не вдаючись до проблеми достовірності літописних повідомлень, не виправдано за ним розробляти хронологію певних подій, як заснування княжих патрональних монастирів чи Софійської бібліотеки (с. 205).

Викладені міркування, серед яких найважливіше місце посідає недооцінювана Іларіонова згадка про правнуків святого Володимира Великого, не дозволяють прийняти як доведену версію раннього походження "Слова" та його авторитет аргументу на користь відповідного датування собору. Тому головний доказ початків будівництва ще за святого Володимира Великого не можна визнати переконливо обґрунтованим. Запропонована система доведення, приймаючи багатозначність середньовічної релігійної культури та яскраво демонструючи її на конкретних прикладах, нерідко акцентуючи на одній стороні сприйняття та інтерпретації, мимоволі викликає не завжди виправдану перевагу вибраного значення. Форма викладу іноді приглушує вповні очевидний характер запропонованої гіпотези, надаючи їй назагал невластивої поглядам Авторки категоричності, викликаючи враження недостатнього врахування усього можливого спектру тлумачень у контексті того методу пошуку, на якому Н. Нікітенко свідомо акцентує у вступі.

⁵ Там же. С. 127.

⁶ Там же.

Аналіз запропонованих поглядів на ансамбль собору та конкретні аспекти системи й програми його оздоблення вказує на необхідність глибокого зважування різних можливостей значення, а отже й інтерпретації, кожного доступного факту та явища, особливо там, де, як, наприклад, при аналізі відображення у програмі оздоблення інтер'єру собору концепції Нового Єрусалиму, доводиться мати справу не з однозначними поняттями, а вдаватися до інтерпретації багатогранних у своїй конкретній вимові текстів християнської традиції. За таких обставин постійно існує відома небезпека "відшукати пошукуване", яку демонструє запропоноване нове датування "Слова" митрополита Іларіона. Так, можна погоджуватися з Авторкою, що вибір імен Володимира та Анни для дітей Ярослава Мудрого міг мати ширшу й навіть політичну основу (с. 243), але не варто при цьому забувати, що традиція надавати дітям імена власних батьків у багатьох випадках зберігається в силі ще й зараз, не дивлячись на всі колізії звичаєвих норм нашого століття. Цей конкретний приклад ще раз вказує на те, що при обраному єдиному можливому методі пошуку слід якнайширше враховувати набір можливих значень, віддаючи належне усьому їх спектру.

Майбутні дослідження покажуть, які із запропонованих у книзі положень та висновків мають неперехідне значення, а які залишаться свідченнями конкретного етапу студій над культурною історією стародавнього Києва, фіксуючи актуальний нині етап її осмислення. Немає, однак, сумніву, що ряд положень і висновків, запропонованих у монографії Надії Нікітенко, залишиться помітною позицією на цьому шляху.

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ